

Csepeli György–Örkény Antal

NEMZETKÖZI ÖSSZEHAISONLÍTÓ SZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLAT A NEMZETI IDENTITÁSRÓL*

A nemzeti összehasonlító társadalomkutató vizsgálatokról

A nemzetközi összehasonlíthatóság

Az empirikus statisztikai és szociológiai adatok nemzetközi összehasonlítása nem új keletű dolog a társadalomtudományok területén, de az úgynevezett „multinational design” módszer, mely a kérdőív kialakításától a kérdezésen át az adatok gépreviteléig az egységes kutatási standardok kialakítására törekszik, csak az elmúlt egy-két évtizedben terjedt el a szociológiai szakmában. Az első ilyen vizsgálat, a nemzetközi időmérlegkutatás (Time Use Surveys) az 1960-as évekre nyúlik vissza. Legjellemzőbb típusai már az 1980-as évek szociológiáját jellemezték, mint például a nemzetközi társadalomkutató program (International Social Survey Program, ISSP) vagy a nemzetközi demográfiai és egészségügyi összehasonlító vizsgálat (Demographic and Health Survey).¹ Ezek a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok elsősorban a kutatási koncepcióban, a kérdésfeltevésben, a változók kialakításában, az adatgyűjtésben és a mérési módszerek használatában egységesek, viszont számos technikai kérdésben a részt vevő országok általában jelentősen eltérnek egymástól. Legfőbb újdonságuk abban állt ezeknek a vizsgálatoknak, hogy a standardizációs eljárások először nyújtottak lehetőséget arra, hogy a szociológus egyszerre sok országot hasonlíthasson össze és felhívhassa a figyelmet a legkülönbözőbb szociológiai jelenségek és problémák nemzetközi trendjeire, illetve országonkénti eltérésekre.

Vizsgálatunk adatfelvételére 1995-ben került sor az összes részt vevő országban. Az egyes országok saját pénzügyi forrásból finanszírozták és szervezték az adatfelvételeket, így Magyarországon az OTKA pénzügyi támogatásával történt a kérdezés, a kódolás és az adatok géprevitel. A konkrét terepmunkát és az adatok géprevitelét a TÁRKI végezte el. A kérdezés standardizált, angoltól fordított egységes kérdőívek alapján történt minden országban, reprezentatív nemzeti mintákon. A kérdéseket szigorúan azonos sorrendben kellett feltenni a kérdezettnek minden országban.

* Ez a kutatás az 1994–1997 T 013875 számú OTKA támogatás segítségével jött létre. Az adatfelvételre a TÁRKI 1995-os őszi omnibusz vizsgálatakor került sor.

A nemzetközi egységesítés folyamatos standard elemei ellenére az egyes országok adatai néhány szempontból a mi vizsgálatunkban is eltérnek egymástól, így például a mintavétel és a mintanagyság. Az országokénti különbségek megengedhetők, amennyiben a minták országoként reprezentatívak és véletlen valószínűségi eljárással készültek, illetve, ha szükség esetén megfelelően súlyozottak. Mindez összhangban áll a szakirodalomban elfogadott legfontosabb szakmai követelményekkel, amelyeket Leslie Kish a következőképpen foglalt össze: „Célunk a kivihetőség határain belül az, hogy az adatfelvételek minden vonatkozásban a lehető legnagyobb mértékben hasonlítsanak egymáshoz. Ugyanakkor maximális rugalmasságra törekszünk a mintavétel kérdéseiben. ... A kiválasztás módszerei – valószínűségi mintát előfeltételezve – különbözhetnek. Még hozzá úgy kell különbözniük, hogy kiaknázzák a hozzáférhető keretek és források különbözőségét. A mintavételi koncepció arra törekszik, hogy csökkentse az elemszámbeli különbségeket, a mintavétel módjából adódó hatásokat és a költségtényezőket” (Kish 1993:1).

Mivel az egyes országok eredetileg is eltérő pénzügyi háttérrel rendelkeztek, és mintavételi technikáik is eltértek, számottevő különbségek keletkeztek az egyes országok végső elemszámaiban. A jelentős szórás ellenére azonban a mintanagyság mindenütt elérte, illetve meghaladta az 1000 főt. További eltérést jelent, hogy az Egyesült Államokban a kérdészés bevett szokás szerint telefonon történt, a többi országban pedig személyes megkeresés útján.

A végső adategyüttesben 52 mért attitűdváltozó érintette valamilyen formában a nemzeti érzés, nemzeti tudat, nemzeti ideológia, valamint a xenofóbia különböző aspektusait. A kérdészés során zárt kérdőívet alkalmaztunk, amelynek előnye, hogy standardizálja a válaszokat és megnöveli a válaszadói hajlandóságot. A módszer hátránya, hogy homályban hagyja az egyéni értelmezéseket, és akkor is válaszadásra késztet, amikor a megkérdezett attitűdjei, nézetei kiérleletlenek, határozatlanok, kiformálatlanok. Vizsgálatunk nemzetközi összehasonlító jellege miatt arra kényszerültünk, hogy akár az esetleges sematizmus és redukcionizmus árán is vállaljuk az egységesítésből adódó módszertani hátrányokat.

További nehézségeket okozott az eltérő országok és kultúrák képviselte nyelvi különbségek áthidalása. A nemzetközi empirikus szociológiai gyakorlatban a kutatók sokszor azt hiszik, hogy a kérdőív egyszerű oda-vissza való lefordításával ezek a kontextuális és interpretációs problémák áthidalhatók. Véleményünk szerint azonban a probléma gyökere sokkal mélyebb, mint a szemantikai azonosságok megragadása és tisztázása pusztán fordítások révén. A mérni kívánt fogalmak és jelenségek ugyanis *nem egyszerűen* egy nyelvi közegbe ágyazódnak bele, hanem aktuális és konkrét értelmezésük egyaránt szorosan függ a történelmi időben és térben meghatározott társadalmi viselkedések legszélesebb körétől és a szimbolikus reprezentációk és viselkedések bonyolult világától (Berger–Luckmann 1975).

S ha ez igaz általában, még inkább igaz az olyan rejtett tudattartalmakkal, személyes involvációkkal, emóciókkal és specifikus kognitív elemekkel átszőtt jelenségek esetében, amilyen a nemzeti azonosulás és a rá épülő tudattartalmak problematikája. Kutatásunk alapján számtalan példával illusztrálhatjuk ezeket az értelmezési és kontextuális nehézségeket. Ilyen problematika a nemzeti kisebbség és többség fogalma, az állampolgárság vagy a nemzeti kultúra meghatározása. E szavak üze-

netét a kérdés kontextusa, illetve a megkérdezettnek a kérdéshez kötődő szociális és kulturális tudáskészlete és asszociációi értelmezik. Az, hogy ezek a fogalmak és kategóriák mit hívnak elő megkérdezettjeink rejtett tudáskészletéből, személyiségük sajátosságaiból és személyes tapasztalataikból, lényegesen módosíthatja elemzésünk eredményét. Amikor tehát kérdéseinket megfogalmazzuk, ezeket az értelmezési nehézségeket – lehetőségeinkhez képest – mindig szem előtt kell tartanunk.

Ebből a szempontból érdemes felhívni a figyelmet egy napjainkra jellemző, el-
lentmondásos jelenségre a szociológiában, melyet mi „tudományos kolonializációnak” neveztünk el (Csepeli-Örkény-Scheppele 1996). Ennek lényege, hogy a Közép- és Kelet-Európa országaiban lezajlott politikai-társadalmi változások és a régió társadalomtudományainak újjászületése mintegy megszállható és gyarmatosítható színterül szolgálnak a nemzetközi szakma számára, sokszor egyoldalú kapcsolatokat eredményezve Kelet és Nyugat között. A „tudományos kolonializációnak” hasznos és negatív következményei egyaránt lehetnek. Akár a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok problémafelvetésében, akár a kérdések megfogalmazásában gyakran előfordulhat, hogy a könnyű siker reményében „importált” és inadekvát kérdéseket választanak ki a kutatók elemzésük tárgyául. Mi csak remélhetjük, hogy jelen kutatásunk résztvevői (beleértve magunkat) mindent megtettek azért, hogy a negatív következményeket elkerüljék, és hogy profitáljanak a „tudományos kolonializáció” pozitív hozadékából.

Visszatérve a mérés problémájára, a kutatás megtervezése során arra törekedtünk, hogy az egyes országok között az adatok tökéletes ekvivalenciát mutassanak az összehasonlíthatóság érdekében. Ezért ahol lehetőség adódott, a kérdések és kódok kialakításánál követtük a nemzetközi összehasonlító vizsgálatoknál szokásos és elfogadott standardokat. Erre elsősorban a társadalmi háttérváltozóknál nyílt alkalom: a megkérdezettek iskolai végzettségére, foglalkozására, életútjára és mobilitására vonatkozó kérdéseink megfelelnek a hasonló egyéb vizsgálatoknál használt kérdésekhez, a kódolásnál pedig a foglalkozások esetében a nemzetközi vizsgálatoknál használt ISCO rendszert alkalmaztuk.

A Nemzetközi Társadalomtudományi Kutatási Program²

A hetvenes években a fejlett nyugati országok szociológiai adatbankjai együttműködésének keretében elkezdődött egy nagyszabású, nemzetközi összehasonlító szempontokat alkalmazó szociológiai vállalkozás. A részt vevő országok szociológusai minden évben egy-egy, a nemzeti társadalmak határain jelentőségét tekintve messze túlnyúló problémát választottak. A probléma kutatása érdekében szakértő csoport jött létre, mely egy rövid, többnyire OMNIBUSZ vizsgálat keretében lekérdezhető kérdőívet készített. Az így létrejött kérdőívet az adott évben valamennyi részt vevő országban, reprezentatív mintán lekérdezték. A vállalkozás újszerűsége, hogy az egyesített system file-t senki sem monopolizálta, hanem azt az adatbankokon keresztül a nemzetközi tudományos közösség (egyetemek, kutatóintézetek, társadalompolitikai intézmények) egységes elvek alapján hozzáférhetővé tette. Az alapítás óta eltelt időben számos ilyen kérdéskör nemzetközi összehasonlítására került sor, amelyek között példaképpen megemlíthetjük a társadalmi egyenlőtlenségek,

a vallásosság, valamint az állam és polgárai közötti viszonyt. Időközben a részt vevő országok száma, és Magyarország még az államszocializmus idején az egykori szocialista országok közül elsőként vett részt ebben a vállalkozásban, amelynek köre évről évre bővül.

Az 1. táblázatban bemutatjuk az 1995-ös vizsgálatban részt vett országok listáját, valamint az egyes országokban lekérdezett minták nagyságát abszolút számban és az egyes országokból származó minta százalékaiban. Bár az országlista véletlenszerűen állt össze, meglehetősen jól reprezentálja Európa keleti és nyugati felét. Külön érdekessége a mintának, hogy Németország reprezentatív mintáját a kutatók úgy állították össze, hogy két almintából álljon, amelyek külön-külön reprezentálják az egykor a nyugati politikai-katonai blokkhoz tartozó Német Szövetségi Köztársaságot, valamint az ellentétes politikai-katonai táborhoz tartozó Német Demokratikus Köztársaságot. A két különböző hovatarozás egyben kétféle társadalmi berendezkedést, kétféle politikai rendszert jelentett egyazon nemzeti történelem és kultúra hagyományai között. Jó a helyzet, ha az európai és nem európai fejlett kapitalista országokat nézzük, amelyek sorában két észak-amerikai országot, valamint Ausztráliát és Új-Zélandot látjuk. A minta vitathatatlan gyengéje a fejlődő országok szinte teljes hiánya. Egyedül a Fülöp-szigeteket tudjuk itt említeni.

1. táblázat

A részt vevő országok mintái

	esetszám	százalék
Oroszország	1585	5,1
Lettország	1044	3,4
Bulgária	1105	3,6
Lengyelország	1598	5,2
Csehország	1111	3,6
Szlovákia	1388	4,5
Magyarország	1000	3,2
Szlovénia	1036	3,4
Ausztria	1007	3,3
Kelet-Németország	612	2,0
Nyugat-Németország	1282	4,1
Hollandia	2089	6,8
Svédország	1296	4,2
Norvégia	1527	4,9
Olaszország	1094	3,5
Spanyolország	1221	4,0
Nagy-Britannia	1058	3,4
Írország	994	3,2
Kanada	1543	5,0
USA	1367	4,4
Ausztrália	2438	7,9
Új-Zéland	1043	3,4
Japán	1256	4,1
Fülöp-szigetek	1200	3,9
Összesen	30894	100,0

Hipotéziseink

A kutatás eredményeinek feldolgozása során abból az elméleti hipotézisből indultunk ki, hogy a Bibó István és Szűcs Jenő által feltételezett európai nemzetfejlődési típusok nem üres absztrakciók, hanem mind a mai napig élő, empirikus szociológiai eszközök révén mérhető tudati megnyilvánulások. A nemzet történelmi kialakulását és társadalomban való létmódját tárgyaló irodalom nem egységes, de abban Breuilly (1982) kivételével szinte minden szerző megegyezik, hogy a nemzetet egyaránt lehetséges politikai szerveződésként és kulturális mintaadóként felfogni (Eley 1981).

Ha a politikai dimenziót részesítjük előnyben, akkor az állampolgárság jogi státusa és az attól elválaszthatatlan szövevényes intézményrendszer (Marshall 1973) lesz a nemzet meghatározásának döntő elméleti kerete. Ha a kulturális dimenziót választjuk, akkor a nemzeti csoportban elfoglalt tagság meghatározó szempontjai jogilag felpuhulnak, és a születés, az anyanyelv, a kulturális normák és értékek elfogadása válik meghatározóvá, amivel szükségképpen együtt jár a nemzet meghatározásának olyan megközelítése, amely felértékeli a pszichológiai és erkölcsi szempontok alapján szerveződő közösségi kötelékek szerepét.

A két felfogás egyikének megfelelő típust hagyományosan politikai vagy állam-nemzetnek nevezik, a másik típus neve a kultúrnemzet. Amennyiben a nemzetté válás folyamatát a modernizációs fejlődéssel kötjük össze, akkor szembevetendő, hogy Nyugat-Európában az államnemzeti fejlődés vált uralkodóvá, s a modernizációs deficitet küzdő Közép- és Kelet-Európában a kultúrnemzetté válás útja volt járható.

Utóbb a kultúrnemzetek is megtalálták a maguk állami létezésének kereteit, és az első világháború után önálló életre keltek a kelet-európai birodalmak utódállamai. A határokat megvonó győztesek hiába hivatkoztak képmutató módon a nemzeti önrendelkezésre, a kultúrnemzeti alapokon létrejött új politikai nemzetek huzamos és békés együttélését lehetetlenné tették a vitatott határok, a többségtől leszakadt, akaraton kívül kisebbséggé váló nemzeti kisebbségek.

A második világháborúban győztes Szovjetunió kelet-európai berendezkedésével a nemzeti kérdés látszólag lekerült a napirendről. Történt, ami történt, mindenütt kezdetét vette a „szocialista építés”, amelynek azonban formálisan megmaradtak, sőt meg is szilárdultak a nemzetállami keretei.

A szovjet uralom alá került nemzetállamok történelmük során először jutottak hozzá a nemzeti szuverenitás Nyugaton évszázadok óta megszokott rekvizitumaihoz. Korábban örökölt színházai, múzeumaik és pantheonjaik kívül kiépült a politikai nemzeti léthez szükséges teljes hivatali infrastruktúrájuk. Lett fővárosuk, hadseregük, postájuk, vasútjuk, rendőrségük (még titkosrendőrségük is), pénzük és mind megannyi más kellékük, ami nélkül nincs modern nemzetállam. A legfontosabb azonban mégis az volt, hogy a nemzetközi közösség egyértelműen elismerte a rögzített földrajzi határok között a léthez való jogukat (közvetve még a Szovjetunióba bekebelezett balti államokét is).

Az 1975-ben Helsinkiben megkötött egyezmény az Európában a második világháborút követően kialakult határokat szentnek és sérthetetlennek nyilvánította. A

szovjet diplomácia örvendezhetett, hiszen ezáltal véglegessé váltak a finnek, a lengyelek és románok rovására nyugati irányba előretolt határai, amelyekért cserébe a lengyelek német, a románok magyar területeket kaptak. (A finnek nem kaptak semmit.)

A szocialista tartalom azonban 1989-ben elenyészett, megmaradt a nemzeti forma. Valamennyi exszocialista állam nemzetállamként született újjá, és a kultúr-nemzeti hagyatéék jövője lett a kérdés.

A kelet-németek számára ez a kérdés az újraegyesítéssel megszűnt. A csehek és a szlovákok villámgyosan kettéváltak. A balti államok a szovjet uralom alatt kapott határaik között maradtak. Ukrajna, Belorusszia, Moldávia önálló állammá vált. Lengyelország, Magyarország, Románia, Bulgária, Albánia a posztoszocialista átalakulás rögzös útjára lépett.

Bár 1989 után szinte azonnal felszínre tört mindegyik országban a nacionalizmus, a négy évtized nem múlt el nyomtalanul: annak ellenére, hogy mindegyik országnak lett volna követelnivalója valamely szomszédjától, az irredenta vágyak csábításánál erősebbnek bizonyult a status quo-hoz való ragaszkodás. Egyedüli kivétel Jugoszlávia volt, ahol a belső határookra nem terjedt ki a Helsinki Egyezmény ereje. Szlovénia viszonylag könnyen megszabadult Jugoszláviától, de Horvátország már csak hosszan tartó, véres konfliktus után volt képes kiszakadni a maga által kívánatosnak ítélt határok között. A szerbeket traumatizálta a diszkrepancia vágyott határaik és a nemzetközi közösség által elismert határaik között. A rémes boszniai háború lezárása előre vetíti a szerbek Trianonját, amelynek bekövetkezése ellen most éppen Koszovóban foggal-körömmel harcolnak. Bibó Istvántól tudjuk, hogy mindegyik közép-kelet-európai nemzet lélekben jóval nagyobb földrajzi területen szeretné magát látni, az 1945 és 1989 közötti időszak azonban láthatóan fetisizálta a meglévő határokat. A szerb lélek ezzel szemben még nem nyugodott bele a nemzetközi politikai realitásokba.

A közép- és kelet-európai posztoszocialista nemzeti folyamatok paradoxona, hogy az egykori nemzetébresztők független nemzeti államra vonatkozó álmai akkor valósultak meg, amikor Európa nyugati felén ellenkező folyamatok indultak el. Az Európai Unióhoz tartozó nemzetállamok sorra mondanak le a kelet-európai nacionalisták számára oly drága vívmányokról: Nyugat-Európában egységesül a jogrend, eltűnnek a nemzeti határok, szabadon áramlik a munkaerő és a tőke, és legújabban a leginkább féltett nemzeti szimbólumot, a saját pénzt is fel fogja váltani az egységes pénz, az euro. Miként Közép- és Kelet-Európa lemaradt Nyugat-Európától a nemzeti evolúcióban, most lemarad a nemzeti devolúcióban (Gombár 1996).

A politikai és a kulturális alapú nemzeti meghatározások természetesen csak ideáltípusokként válnak szét. Vizsgálatunk egyik alapvető célja éppen az volt, hogy megnézzük: az ideáltípusok különböző történeti nemzetfejlődési típusok az empirikus szociológiai kutatás segítségével rekonstruálható mai nemzeti tudatállapot szintjén mutatnak-e vagy sem tényleges különbségeket.

Ha az eltérő társadalomtörténeti pályák által determinált nemzetfejlődési különbségek ma is élnek, akkor arra számíthatunk, hogy Nyugat-Európában magasabb arányban fogunk olyan válaszadókat találni, akiknek nemzeti identitását az inkluzivitás, a tolerancia, a politikai lojalitás és az önmeghatározás szabja meg.

Ezzel szemben a kultúrnemzeti típus mai továbbélését az exkluzivitás, az intolerancia és etnocentrizmus fogja mutatni.

A politikai nemzetfelfogás nem tagadja a nemzeti lét kulturális dimenzióját, de az állampolgársághoz fűződő jogok és kötelességek közösségét legalábbis egyenrangúnak ismeri el a poétikai narratívák terében elképzelt nemzettel. Ezzel szemben a kulturális nemzetfelfogás az állampolgárságot a nemzeti identitást disszonanciával telítő tényezőnek tekinti, ha csak nem esik egybe a kulturálisan megkonstruált nemzethez tartozással. Egy 1997 őszi Erdélyben, az ott élő román és magyar lakosságot reprezentáló mintán végzett kutatásunk során például azt tapasztaltuk, hogy az erdélyi románok 76 százaléka teljesen vagy részben egyetértett azzal az állítással, hogy „sokkal szívesebben vagyok román állampolgár, semhogy bármely más ország állampolgára legyek.” A romániai magyarok közül viszont csak 47 százalék fogadta el ezt az állítást (Csepeli–Örkény–Székelyi–Csere 1998: 27).

Feltesszük, hogy a történelmi körülmények hasonlósága erősebb determinánsa a nemzeti fejlődésnek, mint a pusztán földrajzi helyzet. Ha feltevésünk igaz, akkor az Írországból, Olaszországból tapasztalt nemzeti identitásminták jobban hasonlítanak majd a közép- és kelet-európai országokban talált változatokhoz, mint a többi uniós országban domináns nemzeti tudati alakzatokhoz.

A kutatásban részt vevő tengerentúli országok (USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland) nemzeti keretei a politikai nemzet mintái szerint alakultak. Ennek oka, hogy mindegyikük nyugat-európai gyarmatosítás műveként jött létre, amit az őslakosok kiirtása, megtizedelése, majd a kezdetben zömmel Európából származó bevándorlás követett. A bevándorlás révén keletkező származási tarkaság következményei csakis az állampolgárság egységesítő hatása révén oldódhattak fel. Feltevésünk szerint e négy tengerentúli országban tapasztalható nemzeti identitásmintának még ma is döntő eleme a politikai nemzet mintája. Ezzel egyidejűleg ellentétes tendenciára is számíthatunk. A globalizáció eredményeként bekövetkező új migrációs tendenciák diaszpórákat hoznak létre, amelyek tagjai már nem érzik az asszimiláció szükségét, és ellenhatásként kivívhatják a többségi társadalom rasszista alapon megfogalmazott rossztézisét (Bhabha 1993).

Más nemzetközi összehasonlító kutatásokból tudjuk (Örkény 1997), hogy Japán, bár a világkapitalizmus meghatározó szereplője, semmihez sem hasonlít. Eredményeink alapján nem sokat tudunk arról mondani, hogy mit jelent japánnak lenni a világban, de az bizonyos, hogy a japán identitás nem gyömoszólható be az európai társadalomfejlődés alapján rekonstruált nemzeti identitásminták Prokrusztész-ágyába.

A spontán nemzeti identitás

A nemzeti azonosulás szerkezeti komponenseit rekonstruáló tudásszociológiai elemzés megkülönbözteti egyfelől a reflektálatlan, magától értetődőnek és természetesnek tekintett nemzeti identitást, másfelől az ideologikus elemeket részben vagy egészben megjelenítő és reprodukáló konstruált nemzeti identitást. Ebben a fejezetben azokat az eredményeket mutatjuk be, amelyek tükrében megismerhetjük,

hogyan az egyes országokban milyen gyakorisággal és milyen intenzitással azonosulnak a megkérdezettek spontán érzelmi módon saját nemzeti csoportjukkal.

Az operacionalizálás során a társadalmilag kialakított távolság-közelség érzés belső, érzelmileg reflektálatlan élményét vettük alapul, melyet a „közelség” szó használatával próbáltunk a megkérdezettek számára érthetővé tenni.

A nemzeti azonosulás csak egyike az azonosulást lehetővé tevő köröknek. E körök a lokalitásból kiindulva koncentrikusan tágulnak, a teljes emberi világot magába foglaló irányba. Öt kérdéssel jelenítettük meg ezeket a táguló köröket. Kiindultunk a közvetlen lakókörnyezetből, ezt követően a még átlátható, de már tágabb település vagy vidék köreire kérdeztünk. Harmadikként a régió vagy szubrégió szintjét kérdeztük. Ezt követte az ország, majd a kontinens. Kérdésünk mindegyik esetben arra vonatkozott, hogy a megkérdezett a szóban forgó azonosulási kört lélektanilag milyen mértékben érzi magához közel. A közelségérzés kifejezésére négyfokú skála állt a válaszadók rendelkezésére, illetve mindenki választhatta az adott közelségdimenzió elutasítását.

A 2 táblázatban azt mutatjuk be, hogy az egyes országokban az egyes közelségdimenziókban milyen átlagos értékelések születtek. Minél magasabbak a számok, annál magasabb fokú azonosulásra, intenzívebb közelségérzésre utalnak.

2. táblázat

Az azonosulás tágabb körei (skálaátlag)

	környék	város	régió	ország	kontinens
Oroszország	2,86	2,98	2,76	3,18	1,67
Lettország	2,91	3,23	2,89	3,25	2,18
Bulgária	3,41	3,49	3,41	3,62	3,41
Lengyelország	2,97	2,96	2,80	3,48	2,94
Csehország	3,15	3,23	2,85	3,38	3,06
Szlovákia	3,25	3,19	2,90	3,28	3,00
Magyarország	3,24	3,37	3,39	3,75	3,68
Szlovénia	3,06	3,11	3,04	3,41	2,87
Ausztria	3,29	3,26	3,35	3,46	2,91
Kelet-Németország	2,99	2,97	2,92	3,07	2,62
Nyugat-Németország	2,95	2,86	2,76	3,01	2,61
Hollandia	2,86	2,83	2,50	3,13	2,54
Svédország	2,78	2,76	2,78	3,14	2,31
Norvégia	2,55	2,86	3,03	3,45	2,71
Olaszország	2,87	3,17	3,10	3,26	2,84
Spanyolország	3,28	3,39	3,35	3,29	2,72
Nagy-Britannia	2,73	2,58	2,49	2,86	1,90
Írország	3,21	3,14	3,15	3,45	2,37
Kanada	2,84	2,91	2,93	3,00	2,58
USA	2,59	2,65	2,67	3,13	2,65
Ausztrália	2,67	2,91	2,94	3,54	2,25
Új-Zéland	2,74	2,92	2,85	3,49	2,56
Japán	3,32	3,24	3,29	3,55	2,98
Fülöp-szigetek	3,12	2,84	2,79	2,85	2,18

A táblázatban jelzett átlagok azt mutatják, hogy egészében véve a közvetlen környezet meglehetősen magas azonosulási lehetőségeket kínál a világon szinte mindenütt. Ugyanakkor feltűnő, hogy egyes országokban a világátlaghoz képest jóval alacsonyabb lokális azonosulást találunk. Nem véletlen az Egyesült Államok messze legalacsonyabb értéke, melyből a polgárok szabad mozgását alig korlátozó tényezők hiányára, a szüntelen helyváltoztatásra és költözködésre következtethetünk.

Az alacsony értékek más országokban is a polgárosodás, az industrializáció és az urbanizáció jeleként értékelhetők. Nem véletlen, hogy a kelet-európai országok, Írország és a Fülöp-szigetek lakói jóval erősebb lokális kötődéseket áruznak el. Oroszország példája sajátos. Az átlag inkább nyugati mintára enged következtetni, azonban itt bizonyosan a posztszovjet átalakulások okozta erőltetett népmozgás hatásaira kell gyanakodnunk.

Az országszintű azonosulás, amely kérdőívünk operacionalizálási logikája szerint a spontán nemzeti identitás alapvető érzelmi komponense, egészében véve magas értéket mutat. Ebből arra lehet következtetni, hogy a nemzeti csoport elképzelése érzelmileg jelentős kohéziós tényező minden országban, függetlenül a modern nemzeti kategória kialakulását megelőző eltérő történelmi utaktól. Két eltérő tendenciát azonban kiemelhetünk. Az egyik a *sziget-hatás*. Mind az Egyesült Királyság, mind a Fülöp-szigetek esetében alacsonyabb átlagokat látunk, amelyek nem feltétlenül jelentenek lanyhább érzelmi azonosulást. Ha egy nemzetállam kiterjedése földrajzilag egybeesik egy szigettel, akkor a nemzetet meghatározó tudáskészlet határeleme nem szorul rá az erőteljes érzelmi hangsúlyozás útján megteremtett különleges, már-már fetisizta határmegvonásra, hiszen ahol a terület véget ér, azután nincs egy másik nemzet társadalmilag konstruált valósága (és tekintsünk most el a nemzeti és nemzetközi vizek határainak elsődlegesen jogi és kevésbé társadalompszichológiai problémájától). A hipotézis érvényét korlátozza, hogy Új-Zéland és Ausztrália esetében a sziget-hatás nem tapasztalható.

A földrajzilag egymástól csak viszonylagosan elkülönülő és adminisztratív úton elhatárolt „nemzeti testek” érzése és tudata nem nélkülözheti az intenzív nemzeti érzésből származó tartalékokat.

E paradigmán belül is elkülönülnek a konszolidált, több száz éves határhagyományokra visszatekintő nyugat-európai országok és a kultúrnemzeti örökségüktől megszabadulni kevésbé képes kelet-európai országok. Nem véletlen, hogy Írország ebben a tekintetben a kelet-európai trendekkel rokonítható, hiszen ennek az országnak mindmáig problémát okoz saját területi integritásának definiálása egykori elnyomójával, Nagy-Britanniával szemben.

A németek megint csak speciális esetet jelentenek. Viszonylag alacsony érzelmi azonosulásukban a német nacionalizmus történelmi vereségeinek szocializációs hatására gondolhatunk.

Ami a kontinenssel való azonosulást illeti, az európai országok között egyértelmű a posztszocialista országokban tapasztalható erőteljes azonosulás. Feltételezésünk szerint ezeknek az országoknak a lakosai az azonosulás intenzifikálása révén lélektanilag mintegy elővételezik a várt uniós csatlakozást. Kirívóan alacsony az orosz reprezentatív mintában tapasztalt európai azonosulás.³ Miként a németek esetében a nacionalizmus történelmi veresége denacionalizációs hatásokat idézett

elő, úgy azt mondhatjuk, az oroszok esetében az európai expanzió 1989-ben bekövetkezett kudarca, az egykori orosz-szovjet birodalom összeroppanása és kényszerű visszahúzódása kelthette az oroszokban az Európától való eltávolodás élményét.

Az ötféle azonosulási lehetőség együttes, többváltozós feldolgozása alapján jól láthatóan három különálló faktor különíthető el. Az első faktort lokalitásnak neveztük, mivel ennek tengelyében található az országszintnél alacsonyabb három azonosulási kör: a közvetlen környezet, a város, valamint a régió. Másodikként kontúrosan elkülönült az országgal való azonosulás. Végül a kontinenssel való azonosulás faktora alakult ki.

Az eddig tárgyalt közelségváltozó az azonosulás emocionális összetevőjét méri. A spontán azonosulási tendenciák teljesebb megismerése érdekében egy anticipált viselkedési változót iktattunk be. Megkérdeztük, hogy ha az életlehetőségek vagy az életszínvonal szempontjából lényeges javulást jelentene, akkor a válaszadó hajlandó volna-e, és ha igen, milyen mértékben az adott azonosulási körből kilépni. Itt nyilvánvalóan sok tényező hatására számíthatunk, ebben az esetben azonban elsődlegesen az eredményeket az előző kérdéssel mért azonosulási készség összefüggésében kívánjuk interpretálni. A közelségérzet és az elvándorlási készenlét elvileg ambivalens helyzet, amelyet vagy az elvándorlási készenlét redukciója, vagy a közelségérzet gyengítése oldhat fel. Mielőtt e két változó viszonyára kitérnénk, a 3. táblázatban bemutatjuk, hogy miként alakult különböző országokban az elvándorlási készség az egyes azonosulási dimenziókban.

3. táblázat

Elvándorlási hajlandóság (skálaáttag)

	környék	város	régió	ország	kontinens
Oroszország	2,04	1,92	1,64	1,65	,
Lettország	2,11	1,87	1,67	1,72	1,53
Bulgária	2,58	2,48	2,32	2,31	2,08
Lengyelország	2,79	2,50	2,37	2,07	1,91
Csehország	2,92	2,41	2,31	1,70	1,53
Szlovákia	3,06	2,72	2,54	2,16	1,90
Magyarország	2,37	2,10	1,88	1,53	1,37
Szlovénia	2,68	2,50	2,23	1,83	1,65
Ausztria	2,54	2,19	2,03	1,60	1,43
Kelet-Németország	3,06	2,62	2,43	1,71	1,58
Nyugat-Németország	3,36	2,96	2,67	2,15	1,89
Hollandia	3,45	3,20	2,92	2,34	2,08
Svédország	3,30	2,79	2,60	2,42	2,16
Norvégia	3,41	3,01	2,51	2,12	1,88
Olaszország	3,16	2,69	2,47	2,00	1,82
Spanyolország	2,89	2,75	2,52	2,03	1,92
Nagy-Britannia	3,37	3,05	2,75	2,21	2,07
Írország	2,60	2,35	2,16	1,81	1,67
Kanada	3,68	3,27	2,86	2,43	2,30
USA	3,74	3,37	2,99	1,93	1,87
Ausztrália	3,40	3,11	2,69	2,09	2,09
Új-Zéland	3,35	2,94	2,79	2,28	2,10
Japán	2,53	2,39	2,26	1,61	1,71
Fülöp-szigetek	2,92	2,85	2,70	2,61	2,47

Lokális szinten a mobilitási készenlét egyes országokban magas, más országokban relatíve alacsony értékeket mutat. Már a spontán azonosulási adatok alapján is láthattuk, hogy a polgáriarsult, *Gesellschaft* szerveződés útjára lépő modernizálódott országokban a helyi kötődések gyengék. E gyengeség következménye a helyváltotatásra, elvándorlásra való nagyobb fokú készenlét.

Nemzeti szinten jóval alacsonyabb mérvű a helyváltotatás tendenciája. Magyarország példája azért érdekes, mert bármelyik azonosulási szintet nézzük, a vándorlási késztetés az összes országhoz képest itt a leggyengébb. Ugyanakkor nem véletlen, hogy a mintánkban egyedül szereplő volt gyarmati ország (Fülöp-szigetek) lakói körében tapasztalható a legnagyobb fokú kivándorlási késztetés.

Az elvándorlási készenlét faktorstruktúrája két rejtett rendezőelvre utal. Az egyik mozgástípus határa az ország, amelyen túl nem mutatkozik elvándorlási hajlandóság. Ettől élesen eltér a másik típus, amely részint az ország, illetve az adott kontinens potenciális elhagyását is magába foglalja.

A közelségfaktorok és az elvándorlási faktorok korrelációs elemzése túlzott meglepetéseket nem tartogat. Különösen erős a korreláció a lokális szinten megnyilvánuló azonosulás és a lokális helyváltotatással szembeni ellenállás között. Gyengébb, de még mindig szignifikáns korrelációt találhatunk a nemzeti határok által szabott terület iránt érzett közelség és a kivándorlással szemben megnyilvánuló ellenállás között. Kevésbé szofisztikált módon azt mondhatjuk, hogy akár a szülőföld, akár a tágabban értelmezett haza szeretetéről beszélünk, a mintába bekeült valamennyi ország esetében e két tendencia megtalálható.

A nemzeti identitás meghatározásának változó szempontjai

A nemzeti azonosságérzés behatárolása és az azonosulás bázisát jelentő, elképzelt nemzeti csoport határainak megjelölése minden nemzetileg konstruált valóság alapvető feladata. A nemzetfejlődési típusok kialakulásának felvázolása során már utaltunk arra, hogy a politikai és kulturális típusú nemzeti kategorizációk a nemzetté válás két külön útját követik. A vizsgálat páratlan lehetőséget adott annak kiderítésére, hogy a részt vevő 18 országban élő megkérdezettek nemzeti azonosságérzése milyen típusú kategorizációkból épül fel.

Összesen hétféle kategóriameghatározást kínáltunk fel, amelyek közül – mint korábban utaltunk rá – sajnálatosan kimaradt a jellegzetesen *Gemeinschaft* típusú származási-etnikai szempont (*Ius Sanguinis*). A kulturális típusú nemzeti kategorizációk sorában egyedül az anyanyelvet tudtuk megtartani. A politikai típusú nemzeti identitástudat meghatározói sorában a születési helyet (*Ius Soli*), az állampolgárságot, a huzamos tartozkodást és a politikai lojalitást kérdeztük. E viszonylag kemény tényezőkön kívül beiktattuk az önbesorolás-önmeghatározás lehetőségét, valamint a vallási kategorizációt. A kérdésés során négyfokú skálát alkalmaztunk.

4. táblázat

Nemzeti kategorizációk az egyes országokban (skálaátlag)

	születési hely	állam- polgárság	lakó- hely	anya- nyelv	vallás	politikai lojalitás	öndefi- nició
Oroszország	3,03	3,21	3,21	3,32	2,25	3,34	3,57
Lettország	2,91	3,05	3,18	3,45	2,21	3,50	3,57
Bulgária	3,42	3,40	3,28	3,47	3,07	3,37	3,73
Lengyelország	3,19	3,29	3,18	3,44	2,57	3,17	3,69
Csehország	2,98	3,29	3,21	3,68	1,82	3,24	3,61
Szlovákia	2,86	3,34	3,08	3,61	1,89	3,32	3,65
Magyarország	2,98	3,13	3,17	3,75	2,22	2,79	3,83
Szlovénia	3,02	3,29	3,13	3,64	2,17	3,32	3,52
Ausztria	3,09	3,54	3,24	3,59	2,61	3,45	3,59
Kelet-Németország	2,78	3,29	2,97	3,38	1,80	3,33	3,13
Nyugat-Németország	2,60	3,16	2,81	3,42	2,07	3,45	3,12
Hollandia	2,63	3,11	2,73	3,62	1,42	3,19	3,25
Svédország	2,58	3,31	2,82	3,66	1,69	3,81	3,38
Norvégia	2,85	3,45	3,00	3,69	1,86	3,76	3,50
Olaszország	3,18	3,25	3,25	3,30	2,53	3,34	3,46
Spanyolország	3,09	3,12	3,14	3,10	2,37	3,19	3,30
Nagy-Britannia	3,22	3,37	3,12	3,50	2,21	3,40	3,24
Írország	3,39	3,56	3,28	2,34	2,63	3,27	3,61
Kanada	2,44	3,40	2,60	3,22	1,84	3,55	3,46
USA	2,98	3,65	3,11	3,62	2,68	3,56	3,45
Ausztrália	2,67	3,52	2,79	3,45	2,06	3,62	3,65
Új-Zéland	3,00	3,34	2,99	3,45	2,00	3,46	3,53
Japán	2,98	3,28	2,95	3,02	1,99	2,89	3,43
Fülöp-szigetek	3,66	3,61	3,48	3,54	3,30	3,41	3,58

A *születési hely* két bevándorló-ország esetében (Kanada és Ausztrália) a teljes minta átlagához képest meglehetősen alacsony súllyal esik latba a nemzeti identitást köznapi értelemben megkonstruáló tényezők sorában. Az Egyesült Államok magasabb értéke arra utal, hogy az előző két ország a bevándorlás szempontjából nyitottabb. Az európai országok sorában a németek, a hollandok és a svédek a legnyitottabbak, szemben az összes többi országgal, ahol úgy tűnik, hogy a nemzeti csoportban való tagság megállapítása során a „*Ius Soli*” szempontja fontos.

Ha a nemzeti identitás meghatározásában a *huzamos ott-tartózkodás* szempontja szerepet játszik, abból a nemzeti kategória nyitottságára, inkluzivitására következtethetünk. A magas értékek viszont a kizárás erejét mutatják. A táblázatból látható, hogy a „bevándorló” nemzetek esetében valóban magas fokú az inkluzivitás. Jelentős mérvűnek mondható viszont az elzárkózás a volt szocialista országokban, Ausztriában, Fülöp-szigeteken, valamint Nagy-Britanniában, Spanyolországban és Írországban.

Az *állampolgárság* valamennyi országban nagyon magas értékkel szerepel, ami arra vall, hogy a nemzeti csoporttagság megállapításában a jogilag egyértelmű

helyzetet teremtő állampolgárság univerzális szerepet tölt be, szemben az összes többi, jóval puhább szempontnál.

Az *anyanyelv* ugyancsak univerzálisan érvényes nemzeti klasszifikációs szempontnak bizonyul, bár ebben az esetben a tényleges nyelvi állapotok hatása nem elhanyagolható. Spanyolországban például, amely hivatalosan soknyelvű ország, az anyanyelv szerepe viszonylag alacsonyabb értéket mutat. Ugyanez a helyzet a francia-angol nyelvű Kanadában. Egyáltalán nem véletlen, hogy Írország messze a legalacsonyabb értéket mutatja (2,6). Ebben az országban az egykor beszélt anyanyelvet az angol hódítok feledésre ítélték, és a jelenleg beszélt angol nyelv mindmáig csak kevéssé volt képes anyanyelvként elfogadtatni magát.

A *vallás* mint kulturális rendszer sok nemzet esetében képes volt az elveszett vagy politikailag ellehetetlenített nemzeti kereteket pótolni. Mintánkban több olyan ország szerepel, ahol az eredmények egyértelműen arra utalnak, hogy a vallási identitás egyben nemzeti identitást is képes hordozni. A már említett Írország katolikus identitása kiegyenlíthette az elveszett nyelv identitásgyengítő szerepét. Bulgáriában az ottomán uralommal szemben az ortodox keresztény vallási identitás mögé húzódnak a nemzeti identitás. A történelmileg sokszor felosztott Lengyelországban a katolikus identitás jelenthette a nemzeti azonosulás egyetlen megnyilvánulását. Kiemelkedően magas a vallási identitás szerepe a Fülöp-szigeteken, ahol a katolikus vallás segítségével az egykori szétforgácsolódott identitások találhattak közös azonosulási pontra. A képbe látszólag nem illik bele az Egyesült Államok, amely a legliberálisabb és állampolgárság-központú nemzeti társadalmat képviseli. Ugyanakkor politikai-ideológiai örökségének mind a mai napig szerves része az egykori bevándoroltak erős vallási identitása, hiszen nagyon sokan annak idején protestáns hitük átmentése és védelme érdekében hajóztak át az óceánon. A vallásilag heterogén Egyesült Államokban az egyes vallási csoportok az ország területén mindenütt megtalálhatók, miáltal a szüntelen területi mobilitást a vallás konstanciája ellenpontoszza.

Más országokban a szekularizáció eredményeként a vallási identitás szerepe nem tűnik jelentősnek a nemzeti identitás formálásában (Svédország, Norvégia, Csehország, Szlovákia és Magyarország). Ugyancsak alacsony átlagértékek tapasztalhatók azokban az országokban, ahol a nemzeti társadalom vallásilag megosztott (Hollandia), következésképpen a vallási identitás hangsúlyozása csak gyengítheti a nemzeti azonosulást.

A *politikai lojalitás* minden országban a konstruált nemzeti identitás fontos alkotóeleme. Egyedüli kivétel Magyarország. A politikai intézményekkel kapcsolatos bizalom általános hiányát Magyarországon számos, az elmúlt években végzett közvélemény-kutatás eredménye bizonyítja. Az aktuális frusztrációkon túl a magyar nemzeti identitás sajátos politikaellenességét történelmi okok is motiválhatják: a hosszú évszázadokon keresztül látszatfüggetlenségben élő magyar társadalom politikai kultúrájában a nemzeti identitás vállalásának része lett a hatalommal és politikával szembeni sérelmi alapú szembenállás, gyanakvás és bizalmatlanság.

Az *önbesorolás* valamennyi országban meglehetősen magas értékkel szerepel a nemzeti identitást konstruáló tényezők sorában. E tendencia alól leginkább a németek képeznek kivételt.

A hét kategorizációs lehetőség többváltozós elemzése azt mutatta, hogy a vallási szempont sehogyan sem illeszkedik a nemzeti kategorizációt meghatározó szempontok sorába. A következő lépésben az elemzésből kihagytuk a vallást, és így módon jól értelmezhető kettős szerkezet jött létre. Az első kategorizációs tengelyen a születési hely, az állampolgárság és a lakóhely együttesét találjuk, a második tengelyre pedig az anyanyelv, a lojalitás és az önbesorolás változói illeszkednek. E kettős szerkezet jól láthatóan reprodukálja – ha nem is ideáltipikusan, de tendenciáját tekintve megbízhatóan – a nemzethez viszonyulás két jellegzetes típusát. Az első tengelyt a fizikai-téri kategóriákkal jelölt, határokkal körvonalazható, némi-képp kizáró nemzetfelfogás határozza meg, a másodikat a területtől független, nyitott nemzeti elképzelés jellemzi.

A többváltozós elemzés meglehetősen élesen mutatja fel a már korábban is sejtett tendenciákat. Vannak országok, amelyek konzisztensen magas pozitív értékekkel vannak jelen a „lehatárolt” faktoron, és magas negatív értékkel a „lehatárolatlan” faktoron. Ezek a zárt országok, mint például Lengyelország, Magyarország, Csehország, Oroszország, Írország, Spanyolország és a Fülöp-szigetek. Ennek ellenkezője a nyílt országok típusa, amely magas negatív értékkel szerepel a lehatárolt faktoron és magas pozitív értékkel a lehatárolatlan faktoron. Erre ideáltipikus példa Svédország, Kanada, Ausztrália és Új-Zéland. Kétfajta eklektikus típus is kirajzolódik: az egyik mindkét faktoron negatívát (Hollandia, Németország) mutat, melyet elidegenedett típusnak nevezhetünk; a másik mindkét faktoron pozitív értéket mutat (Ausztria, Bulgária, Szlovénia és az Egyesült Államok), amely inkább ambivalensnek tekinthető típus.

Etnocentrizmus

Függetlenül attól, hogy a nemzetté válás útját politikai vagy kulturális tényezők határozták meg, a működő nemzeti tudat felettébb alkalmasnak bizonyul arra, hogy a megelőző, korábban szunnyadó etnikai azonosulás által létrehozott és a pozitív azonosulás érzelmi tartalékainak messzemenő kiaknázására képes etnocentrikus hagyatékot felhasználni. A modern nemzeti tudat etnocentrikus komponensei struktúrájukat tekintve archaikusak, a *Gemeinschaft* típusú dichotomizáció hagyományát folytatják, tartalmuk azonban a modern nemzetállami status quo viszonyai-ból származik.

Öt kérdés segítségével mértük, hogy az egyes országokban milyen mélyek a nemzeti azonosulás etnocentrikus tartalékai. Az első kérdés az állampolgári azonosulás bázisán a kiválasztottság-tudatot, a pozitív különбözés érzésének erejét mérte. A második kérdés a saját nemzeti csoport más nemzeti csoportokhoz képest megítélt fölényét tudakolta. A harmadik kérdés ugyanezt az etnocentrikus komponens-t az országra vonatkoztatva vizsgálta. A negyedik kérdés a morális etnocentrizmus hajlandóságát mérte, végül az ötödik kérdésben a nemzetközi sportesemények által spontán módon konstruált érzelmi etnocentrizmust vizsgáltuk. Az attitűdöket ötfokú skálán mértük.

5. táblázat

Emocentrizmus az egyes országokban (skálaátlag)

	szurkolás	állam- polgári főlény	ország főlény	nemzeti etno- centrizmus	morális etno- centrizmus
Oroszország	4,34	4,05	3,20	2,69	3,61
Lettország	4,53	4,09	2,82	2,54	2,72
Bulgária	4,55	4,47	3,40	2,98	3,70
Lengyelország	4,38	4,35	3,12	2,96	3,43
Csehország	4,38	4,06	2,71	2,54	2,85
Szlovákia	4,39	3,93	2,63	2,48	2,68
Magyarország	4,52	4,43	2,74	2,65	3,68
Szlovénia	4,50	4,14	2,82	2,70	3,31
Ausztria	4,06	4,33	3,82	3,58	2,97
Kelet-Németország	3,68	3,97	2,95	2,48	2,46
Nyugat-Németország	3,23	3,74	3,04	2,49	2,19
Hollandia	3,70	3,43	3,20	2,57	2,25
Svédország	4,08	3,98	3,32	2,59	2,58
Norvégia	4,10	4,15	3,73	2,75	2,62
Olaszország	4,04	3,63	2,99	2,57	2,79
Spanyolország	4,02	3,83	3,03	2,93	3,14
Nagy-Britannia	4,01	4,08	3,52	3,05	2,62
Írország	4,62	4,29	3,73	3,20	2,63
Kanada	3,94	4,22	4,01	3,30	2,30
USA	4,03	4,58	4,13	3,25	2,82
Ausztrália	4,23	4,49	4,17	3,22	2,59
Új-Zéland	4,35	4,28	4,01	3,14	2,50
Japán	4,26	4,54	4,29	2,98	2,42
Fülöp-szigetek	4,07	4,13	3,53	2,19	2,86

A spontán nemzeti tudat pozitív érzelmi összetevői univerzális jelenlétéről tanúskodik a táblázat első oszlopa. Ebben az oszlopban láthatjuk azokat az átlagokat, amelyek egy képzelt nemzetközi sportesemény kapcsán várható nemzeti érzés intenzitását mutatják. Az átlagok minden ország esetében igen magasak. A volt szocialista országok esetében ezen nincs is mit csodálkoznunk, hiszen közsímert volt az egypártrendszer által politikailag ösztönzött és támogatott nemzetközi sportszereplés, amelynek révén az államszocialista rendszerek legitimitásuk gyengeségét próbálták ellensúlyozni. Az eredményekből kitűnik, hogy ez a stratégia nem maradt következmények nélkül. Oroszország, amely más nemzeti azonosulásmutatókban átlag alatti eredményeket mutatott, ebben az esetben az élbolyban található. Figyelemre méltó, hogy Kelet-Németország az egyébként alacsony német átlaghoz közelít, Nyugat-Németországgal való összevetésben azonban jóval erőteljesebb érzelmi megnyilatkozásokat tanúsít.

Am a sport totalitárius készletésektől függetlenül is képes nemzeti identitásbeli funkciók erősítésére: erre példa Írország.

Láttuk, hogy az adott nemzethez tartozás alapvetően fontos szempontja univerzálisan az állampolgárság. Ennek fényében nem meglepő, hogy ez az egyébként jogi kategória képes arra, hogy a nemzeti hovatartozás érzelmeivel dúsuljon. Igen érdekes, hogy négy kelet- és közép-európai ország (Bulgária, Magyarország, Lengyelország, Ausztria), valamint Írország ugyanúgy az élbolyban található, mint az állampolgárság konstrukcióját és geneziséét tekintve ezektől az országoktól gyökeresen különböző Egyesült Államok vagy Ausztrália. Az állampolgárság bizonyos értelemben „bianco”-pozíció, amely jogi kategóriaként politikai nemzetekben ugyanúgy magas fokú pszichológiai azonosulást képes keltetni, mint ahogy arra is alkalmas, hogy az intenzív kultúrnemzeti azonosulásnak adjon jogi formát.

A tényleges országteljesítmények észlelése vélhetően hatást gyakorol az etnocentrizmusra. A tengeren túli bevándorló nemzetek körében a legmagasabb arányú az országfőlény hangoztatása, a posztszocialista átalakulás számtalan gondjával vergődő közép- és kelet-európai országokban pedig rendre alacsonyabb értékeket találunk. A pesszimizmusáról híres Magyarország vezet a negativizmusban. A volt NDK kisebb átlagértéket mutat, mint a volt NSZK, s ez ugyancsak a posztszocialista örökség erejére utal.

A legérdekesebb a morális etnocentrikus magatartás dimenziója. A különbségek mélyén az egyes országokban érvényes politikai normák eltérő erejét láthatjuk. Azokban a politikai kultúrákban, ahol a morális relativizmus és a jogi tudat, illetve a jogi szankciók gyengesége történelmi tradíciókra tekint vissza, érthetően népszerű az az álláspont, hogy a saját nemzet érdeke előbbre való, mint az igazság. Csehország kivételével, ahol hagyományokra tekint vissza a moralitás, az összes volt szocialista országban ez az álláspont népszerű. Spanyolország is ide sorolható, feltehetően antiliberalis politikai hagyományai miatt. Ha csak a kelet- és nyugat-német összehasonlítást nézzük, a kelet-németek inkább követik a nemzetileg igazolt erkölcsi relativizmus álláspontját, mint a nyugat-németek, akik egyébként a teljes nemzetközi minta egészét tekintve a legkevésbé hajlamosak elfogadni a nacionalizmus főlényét a morállal szemben.

Az öt etnocentrikus mutató többváltozós elemzése egyetlen meghatározó tényező működésére utal. E tényezőkön belül igazán nagy erővel a klasszikus, az etnocentrikus főlényt nyíltan hangoztató álláspontok a meghatározóak, és viszonylag gyengébb a morális, etnocentrikus relativizmus, valamint a sporteseményekkel összefüggő érzelmi preferencia tényezőinek szerepe.

A faktorszór-átlagok országonkénti átlagai megerősítik azt a már korábban kifejtett tételünket, miszerint az etnocentrizmus mint a nemzeti csoporttal való azonosulás kollektív mintája egyaránt támaszkodhat politikailag, illetve kulturálisan definiált nemzeti kategóriák által létrehozott csoporttudatból. Így alakul ki az a helyzet, hogy az Egyesült Államok vagy Ausztrália éppen úgy etnocentrikus, mint Írország, Ausztria vagy Bulgária. A jelenség azonossága azonban nem feledtetheti a meghatározottságok különbözőségét.

A nemzeti büszkeség igazolása

Akár a személyes azonosulás, akár a kollektív, etnocentrikus tartalmak elfogadása felől vizsgáljuk a nemzettel való pozitív azonosulás érzelmi szükségleteit, a szégyenérzet mindenképpen feszültséget visz a konstrukcióba. A feszültség oldásának vagy redukciójának tendenciája arra hajtja a saját nemzetével azonosuló válaszadót, hogy a negatív érzelmi elemeket kiiktassa, elszigetelje vagy minimalizálja. Vizsgálatunk azt mutatja, hogy jóllehet ez a tendencia valóban általános, az egyes nemzetek történelmi és kulturális sajátosságai azt okozzák, hogy a különböző országokban más és más arányú a negatív érzelmi elemek elutasítása.

A szégyenérzet elfogadását vagy elutasítását ötfokú skálán mértük: minél magasabb az érték, annál inkább hajlamos valaki elfogadni a szégyenérzetet, és minél alacsonyabb az érték, annál kevésbé hajlandó bevallani a szégyent.

6. táblázat

A nemzeti szégyen elutasítása az egyes országokban (skálaáttag)

	szégyenérzés
Oroszország	4,18
Lettország	3,98
Bulgária	3,67
Lengyelország	3,86
Csehország	3,90
Szlovákia	4,12
Magyarország	2,78
Szlovénia	2,81
Ausztria	3,03
Kelet-Németország	4,09
Nyugat-Németország	3,73
Hollandia	2,84
Svédország	3,92
Norvégia	3,32
Olaszország	3,94
Spanyolország	2,86
Nagy-Britannia	3,80
Írország	3,56
Kanada	3,35
USA	3,58
Ausztrália	3,43
Új-Zéland	3,50
Japán	3,69
Fülöp-szigetek	3,23

A kérdezett nemzeti minták közül két kelet-európai országban (Magyarország és Szlovénia), illetve két nyugati országban (Hollandia és Spanyolország) erőteljesebb tendencia a szégyenérzet elutasítása. Nehéz megmondani, hogy melyik országban

melyik motivációt tekinthetjük érvényesnek. Egy nemzeti közösség ugyanis vissza-utasíthatja a nemzeti szégyent, ha jelenét és múltját makulátlannak tartja, de a fordított helyzet sem kizárt, amikor a szégyen elutasítása mélyén valamilyen elfojtott bűn tudata lappang.

Nemzeti önkritikában táblázatunk szerint az oroszok vezetnek, és őket követik a volt Német Demokratikus Köztársaság lakói. Az oroszok esetében a szovjet múlt bűnös titkait feltáró glasznoszty, a kelet-németek esetében pedig a példaszerűen megvalósított átvilágítás okozhatja ezt a hatást.

A szégyenérzet kiiktatása vagy elutasítása mellett jellemző tendencia az ellentétes és messzemenően pozitív érzelem, a nemzeti büszkeség megjelenése. Számos korábban végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálat eredményei mutatják, hogy az egyes nemzeti társadalmakban a nemzet tagjai, függetlenül attól, hogy politikai vagy kulturális kategóriákban jelenítik meg önmaguk számára a nemzeti azonosulás kereteit, büszkén tekintenek nemzetükre és önmagukat büszkén vallják az adott nemzet tagjainak.

Nem mindegy azonban, hogy a spontán azonosulás bázisán formálódó nemzeti büszkeségérzetet milyen érvek, ideológiai konstrukciók telítik jelentéssel, teszik megmagyarázhatóvá és mások számára kommunikálhatóvá.

Tíz témából szerkesztett tudáskészletet adtunk meg, és az egyes országokban élő megkérdezetteknek lehetőségük volt arra, hogy egy négyfokú skálán kinyilvánítsák: az adott téma kapcsán milyen mértékben érzik magukat büszkének azért, hogy az illrző nemzet tagjai. A tudáskészlet egyes elemeit a következő tíz téma képezte:

- a) demokratikus berendezkedés,
- b) nemzetközi politikai befolyás,
- c) gazdasági sikerek,
- d) a jóléti állam intézményei,
- e) tudományos és műszaki sikerek,
- f) sportsikerek,
- g) a magaskultúra sikerei,
- h) hadsereg,
- i) történelem,
- j) emberi jogok érvényesülése.

A büszkeség mértékét ötfokú skálákon mértük.

7. táblázat

A nemzeti büszkeség igazolására alkalmas témák az egyes országokban (skálaátlag)

	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j
Oroszország	1,80	2,04	1,67	1,42	2,87	3,06	3,14	2,27	3,19	1,49
Lettország	2,33	2,27	1,86	1,58	2,40	2,92	3,18	1,86	2,95	1,98
Bulgária	2,03	2,14	1,97	1,69	2,65	3,56	3,31	2,73	3,55	2,59
Lengyelország	2,04	2,25	2,08	1,79	2,56	2,37	2,78	2,61	3,04	2,10
Csehország	2,21	2,45	2,31	1,81	2,60	2,87	3,16	1,81	3,40	1,91
Szlovákia	1,94	1,90	2,09	1,91	2,41	2,82	3,00	2,47	3,13	1,95
Magyarország	1,94	1,91	1,62	1,47	2,99	3,24	3,21	2,06	2,97	2,39
Szlovénia	2,04	2,17	2,22	2,12	2,69	3,37	3,03	2,66	3,06	2,34
Ausztria	2,88	2,70	3,05	3,18	3,25	3,30	3,16	2,41	3,20	2,66
Kelet-Németország	2,29	2,66	3,03	2,30	3,10	3,07	3,02	2,01	2,14	2,01
Nyugat-Németország	2,78	2,62	3,07	2,88	3,02	2,73	2,78	2,04	2,13	2,23
Hollandia	3,01	2,44	2,88	3,02	3,07	3,00	2,79	2,15	2,86	2,72
Svédország	2,71	2,37	1,83	2,70	3,11	3,12	2,84	2,15	2,79	2,31
Norvégia	2,96	2,93	2,98	2,65	2,97	3,36	2,90	2,32	3,00	2,40
Olaszország	1,96	1,91	2,20	1,99	2,95	3,16	3,42	2,29	3,27	1,85
Spanyolország	2,52	2,31	2,32	2,49	2,77	3,13	3,10	2,59	3,05	2,60
Nagy-Britannia	2,78	2,55	2,40	2,39	3,17	2,93	3,01	3,32	3,36	2,57
Írország	2,90	2,96	3,07	2,72	3,06	3,65	3,54	3,26	3,46	2,84
Kanada	3,15	2,99	2,65	3,09	3,27	3,15	3,18	2,64	3,19	,
USA	3,09	2,99	3,08	2,52	3,45	3,23	3,17	3,37	3,33	2,64
Ausztrália	2,93	2,55	2,51	2,50	3,35	3,38	3,16	3,05	3,00	2,60
Új-Zéland	2,81	2,82	2,84	2,24	3,30	3,62	3,29	3,03	2,99	2,52
Japán	2,79	2,44	3,04	2,44	3,17	3,08	3,19	2,46	3,07	2,59
Fülöp-szigetek	2,53	2,24	2,43	2,48	2,57	3,01	2,87	2,49	3,12	2,45

A táblázatot részletesen nem kívánjuk elemezni, hiszen döntően korrelációs problémáról van szó, de nem tartható véletlennek, hogy az egyes dimenziókban mely országok átlagai emelkednek ki a többi közül. Demokratikus berendezkedésükre leginkább a kanadaiak és az Egyesült Államok polgárai büszkék. Legkevésbé pedig az oroszok. Saját országuk nemzetközi befolyását ugyancsak Kanada és az Egyesült Államok válaszdói vallják. A gazdasági sikerekre leginkább az Egyesült Államok és a volt NSZK polgárai büszkék. A jóléti állam intézményei Kanadában adnak leginkább okot a büszkeségre. A tudományos és műszaki sikerek az amerikaiak és az ausztrálok szemében jelentik leginkább a büszkeség forrását, a sport az új-zélandiak és a bolgárok számára. A magaskultúra területén észlelt sikerek az íreket töltik el kiemelkedő mértékben büszkeséggel. A második legmagasabb értéket az olaszok körében tapasztaltuk. Az Európai Unió legfejlettebb ipari országaira egyébként nem jellemző az, hogy kulturális érvek segítségével igazolják nemzeti identitásukat. Érdekes módon Lengyelország – ellentétben a többi posztoszocialista országgal – ezen a téren Nyugat-Európához hasonlít.

Nemzeti hadseregükre leginkább az amerikaiak és az angolok tekintenek büszkeséggel. A skála másik pontján a cseheket és a letteket találjuk. Ami a cseheket illeti, a hadsereg hiánya a nemzeti büszkeség kelléktárából talán visszavezethető

Svejkre, a derék katonára. Ha a történelmet a nemzeti büszkeség optikájából szemléljük, akkor a világon legjobb bolgárnak vagy írnek lenni. Végül az emberi jogok érvényesülése sehol sem képezi igazán alapját a nemzeti büszkeségnek.

A nemzeti büszkeség igazolására módot adó tíz téma a többváltozós elemzés tükrében két, egymástól jellegzetesen elkülönülő logika szerint rendeződik össze. Az egyik szerkezetben azokat a témákat találjuk, amelyek konstrukciója az adott nemzeti társadalom politikai-gazdasági hatóerejéből táplálkozik. A másik logika a nemzeti tudat kommunikatív-kulturális tartalmaira koncentrálnak elsődlegesen. Mindkét szerkezetben egy-egy látszólag ellentmondó elem fedezhető fel. Az első logikának látszólag ellentmond, hogy ott találjuk meg a tudományos és műszaki sikereket, amelyek a kulturális nemzetfelfogás számára is kiemelkedően fontos tematikai aspektust jelenthetnek. A mi esetünkben a válaszadók inkább a siker-performancia tárgyi feltételeire gondolhattak, szemben a másik felfogással, mely inkább a nagy embereket, a nemzeti kompetenciát részesíti előnyben.

A kommunikatív logikába látszólag nem illeszkedik a hadsereg. A hadsereg témája azonban felfogható szimbolikus értelemben is. Ez esetben a hadsereg a nemzet történelmi-kulturális miszsiójának eszköze.

A faktorelemzés eredménye alapján az országok négy típusba sorolhatóak. Az egyik csoport mindkét faktoron pozitív nemzeti önképet mutat (USA, Ausztrália, Új-Zéland, Írország, Nagy-Britannia). Az országok másik típusa a büszkeség forrásait a kommunikációs megkonstruált társadalmi valóságból meríti, ezzel szemben a közvetlenül megtapasztalható politikai-gazdasági témákat negligálja (Magyarország, Oroszország, Bulgária, Szlovénia és Olaszország). A harmadik típus a klasszikus politikai nemzet, itt elsősorban a gazdasági-politikai struktúrák táplálják a nemzeti büszkeséget, és a szimbolikus témák háttérbe szorulnak (Ausztria, Németország, Svédország, Norvégia és Hollandia). A negyedik típusba azok az országok tartoznak, amelyeknek lakóiban nincs nemzeti büszkeség (Csehország, Szlovákia, Spanyolország és a Fülöp-szigetek)

Nemzetállami fetisizmus

A nemzetállami fetisizmus az államot szigorúan körülhatárolt földrajzi területre helyezve az emberi test metaforáját alkalmazza a nemzetre. A pszichopatológiai értelemben vett fetisizmus a kasztrációs félelemben gyökerezik. A nemzetállami fetisizmus a politikai nacionalizmus patológiájaként a nemzetállam területének csonkolásától való rettegésben mutatkozik meg. Franciaországban a Harmadik Köztársaság korában a *Le tour de France par deux enfants* című, roppant népszerű gyerekkönyv tartotta ébren a felnőttekké cseperedő nemzedékekben az Elzász-Lotaringia elvesztése felett érzett fájdalmat (Apter-Pietz 1993). Magyarországon Sebők Zsigmond *Mackó úr utazásai* című könyve töltött be hasonló funkciót. Mackó úr Zebulonnal és Dorkával, a két boccsal beutazza a Kárpát-medencét, amelyet a könyv a magyar állam testeként jelenít meg, egysége egyszer s mindenkorra adott. A könyv a magyar szempontból súlyos hátrányokkal járó trianoni békét követően felnövekvő nemzedékek körében is folytatta sikeres pályafutását, és minden bizony-

nyal nem kis részben járult hozzá a nemzetállami fetisizmus irracionális komplexusa által táplált vérző, megcsonkított Magyarország-kép elfogadtatásához.

Három ország kivételével (Bulgária, Magyarország, Írország) az összes országban feltettük azt a kérdést, mellyel az ország egészben maradása fontosságát próbáltuk mérni. Azt tapasztaltuk, hogy meglehetősen nagy arányban vélekednek úgy az egyes országok polgárai, hogy szükségtelen az adott országban bármely része elszakításáról vagy elszakadásáról gondolkozni. Ugyanakkor a 8. táblázat alapján azt látjuk, hogy a szeparatizmussal kapcsolatos türelem bizonyos országokban az átlagoshoz képest jóval nagyobb.

8. táblázat

Nemzetállami fetisizmus

	egy országnak kell maradni	elszakadás lehetséges	nem válaszolt, a kérdést nem tettük fel
Oroszország	64,7	20,5	14,8
Lettország	65,5	14,5	20,0
Bulgária			100,0
Lengyelország	58,1	10,1	31,9
Csehország	81,7	12,2	6,0
Szlovákia	82,6	7,6	9,8
Magyarország			100,0
Szlovénia	88,7	3,5	7,8
Ausztria	82,6	7,6	9,7
Kelet-Németország	83,5	7,2	9,3
Nyugat-Németország	73,9	13,8	12,3
Hollandia	82,9	5,1	12,0
Svédország	79,6	8,6	11,9
Norvégia	87,1	5,0	7,9
Olaszország	82,1	15,3	2,7
Spanyolország	76,2	14,5	9,3
Nagy-Britannia	62,2	26,6	11,2
Írország			100,0
Kanada	68,8	22,0	9,3
USA	84,5	5,0	10,5
Ausztrália	91,5	5,3	3,3
Új-Zéland	92,2	3,0	4,8
Japán	83,7	8,4	8,0
Fülöp-szigetek	91,3	6,4	2,3

Feltűnő, hogy az Egyesült Királyságban a válaszadók 30 százaléka szerint az ország egyes részeinek elszakadása lehetséges. Ez a magas arány nyilván az észak-ír elszakadási törekvések és/vagy a skót és walesi szeparatizmus hatásait tükrözi. Ugyancsak magas szecessziós türelemarányt látunk Kanadában és Oroszországban. Kanadában a már Quebec-probléma következményeivel állunk szemben. Oroszországban feltehetően a posztsovjet átalakulással kapcsolatos elszakadások utórezgégei tükröződnek vissza a viszonylag magas szecessziós türelemben. Hasonló, bár

gyengébb következményekre gondolhatunk Csehország esetében. Az átlaghoz képest magas arányt találunk Spanyolországban, amelynek állami egységét a baszk szeparatizmus veszélyezteti. A legmeglepőbb a lengyelek reakciója. A kérdés kényességére utal, hogy ebben az országban a megkérdezettek 32 százaléka nem volt hajlandó válaszolni a kérdésre. A válaszadók 15 százaléka szerint az ország egyes részeinek elszakadása lehetséges. Magyarozatként arra gondolunk, hogy a lengyel nemzeti tudatban éppen a határfetisizmus vonatkozásában maradó sérüléseket okozott a lengyel állam, „a lengyel nemzet politikai teste” többszörös feldarabolása. 1945-ben a lengyel állam területe többszáz kilométerrel nyugatabbra került. Ez a nemzetállamok esetében szokatlan változékonyság feltehetően érződik az eredményekben. Érdekes még megemlíteni a két Németország esetét. Az újraegyesítés mámorában a volt NDK lakosai láthatóan sokkal inkább ragaszkodnak a területi integritáshoz, mint a volt NSZK-ban élők. Az integritás bűvöletében a sziget- vagy kontinens-országok élnek leginkább, és láthatóan Szlovéniában is igen népszerűtlen az a gondolat (nem függetlenül a Jugoszláv szövetségből való kiszakadástól), hogy az ország valamely része elszakadjon.

Nemzeti ideológia

A nemzet mint történelmileg kialakult politikai realitás csak akkor töltheti be a maga hatóköre alá sorolt társadalomban a kohéziós és legitimációs funkciókat, ha koherens nézetrendszert képes tagjai rendelkezésére bocsátani. A nemzetté válás időszaka, függetlenül attól, hogy milyen körülmények és milyen korok szorításában jelentkezik, a nemzeti ideológiák létrehozásának időszaka is egyben. Az irodalom szokásszerűen megkülönböztet „status quo-” és „programideológiákat”, melyek eltérése elsősorban a nemzetté válás időszakában fontos. A mai világban, mely nemzetközileg jóváhagyott határok között többszáz magát nemzetiként definiáló államnak ad helyet, az ideológia genezisének kevésbé van jelentősége. Annál fontosabb a nemzeti létet igazoló és magyarázó egyes nézetek és tételek konszenzuális elfogadása, indoktrinálása a politikai szocializáció során. A nacionalizmussal szemben már a modernitásban is megjelentek nagy hatású internacionális ideológiák, amelyek akár liberális, akár antiliberális alapon a nemzeti hovatartozást kerestbe metsző szociális, ideológiai, illetve vallási kategorizáció szerepét hangsúlyozzák.

Vizsgálatunkban a politikai, gazdasági és kulturális nacionalizmus egyes ideológikus tételeinek elfogadását vizsgáltuk. A kérdések sorába beiktattunk egy, a nemzetek közösségét globálisan foglalkoztató környezetvédelmi állítást is. A válaszokat ötfokú skálákon mértük.

9. táblázat

A nemzeti ideológia egyes tételeinek elfogadása az egyes országokban (skálaátlag)

	gazdasági nacionalizmus	anti-liberalizmus	politikai nacionalizmus	kulturális nacionalizmus	környezetvédelem	idegen nyelv ismerete
Oroszország	3,72	4,23	3,63	3,90	4,34	4,32
Lettország	4,11	4,00	3,12	3,25	3,52	4,64
Bulgária	4,32	4,28	3,92	3,85	4,03	4,33
Lengyelország	3,85	3,53	3,27	3,38	3,96	4,38
Csehország	3,43	3,58	2,80	3,60	3,92	4,41
Szlovákia	3,51	3,63	2,44	2,86	3,72	4,26
Magyarország	4,08	4,24	3,23	3,29	4,32	4,44
Szlovénia	3,50	3,88	2,76	3,22	4,03	4,10
Ausztria	3,90	3,40	3,67	3,26	4,00	4,17
Kelet-Németország	3,58	2,88	2,59	3,17	4,31	3,99
Nyugat-Németország	3,09	2,22	2,68	2,62	4,16	4,00
Hollandia	2,91	2,55	2,85	2,42	3,75	3,31
Svédország	3,24	3,09	3,22	2,57	4,08	3,52
Norvégia	3,15	3,12	3,07	2,58	3,78	3,20
Olaszország	3,58	2,58	2,76	2,88	4,28	4,56
Spanyolország	3,88	2,78	3,52	3,43	3,97	3,99
Nagy-Britannia	3,75	3,08	3,43	3,14	3,90	4,08
Írország	3,66	2,93	3,55	3,40	3,67	4,27
Kanada	3,27	2,74	3,17	3,31	3,98	3,47
USA	3,74	2,94	3,25	3,10	3,80	3,70
Ausztrália	4,00	3,19	3,24	3,51	3,66	3,61
Új-Zéland	3,41	3,43	3,37	2,97	3,78	3,27
Japán	2,91	2,73	2,36	2,88	3,95	4,18
Fülöp-szigetek	3,63	n.a.	2,99	3,81	3,57	3,62

A gazdasági nacionalizmus általában véve elég magas az összes vizsgált országban. Bulgáriában kirívóan magas a gazdasági nacionalizmus és Hollandiában kirívóan alacsony. A két Németország összehasonlítása azt mutatja, hogy a volt NDK területén a gazdasági nacionalizmus elfogadottabb, mint a hajdani NSZK-ban.

Az antiliberalizmust olyan állítás segítségével mértük, mely felfogható a gazdasági nacionalizmus egyik összetevőjeként is. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az emberek az egyes országokban ellenzik-e vagy elfogadják azt a lehetőséget, hogy külföldiek földet vegyenek. A posztoszocialista országokban ez a lehetőség rendkívül népszerűtlen. Ezen belül két alcsoport különböztethető meg: Oroszország, Bulgária és Magyarország, valamint Szlovénia, Csehország, Szlovákia és Lengyelország. Figyelemre méltó, hogy Ausztria és Új-Zéland inkább ehhez a típushoz közelít. Bár a német értékek meglehetősen alacsonyak, a volt NDK-ban az antiliberalis álláspont népszerűbb, mint a volt NSZK-ban.

A politikai nacionalizmus mentén az országok többsége viszonylag magas értékeket mutat, amihez képest kivételnek tűnik a két Németország, Hollandia, valamint az a két posztoszocialista ország, amely habozás nélkül követte nemzeti érde-

keit, amikor egy nagyobb föderációból való elszakadás útjára lépett (Szlovénia és Csehország).

A kulturális nacionalizmus Szlovákia kivételével kétségkívül legerőteljesebben a közép- és kelet-európai országokban érvényesül. A nyugat-európai régióból a spanyolok és az írek ugyancsak ezt az utat járják. A tengeren túli országok közül a fülöp-szigeteki és ausztráliai válaszadók körében tapasztalunk hasonló jelenséget.

Az idegen nyelv tudásának szükségességét kiváltképp elismerik a poszt-szocialista országokban az emberek. A más helyütt előforduló alacsony értékek viszont két tényezővel magyarázhatók: vannak országok, ahol az emberek anyanyelve eleve világnyelv (angol vagy spanyol), és talán emiatt nem merül fel egy másik nyelv megtanulásának igénye. Hollandiában és Svédországban pedig a második vagy harmadik nyelv körü ismerete már tény.

A környezetvédelem mint globális probléma felismerése valamennyi országra jellemző. Ez azt jelenti, hogy a megkérdezettek minden országban többnyire tisztában vannak azzal, hogy a víz, a levegő tisztasága, a flóra és a fauna épsége nem ismer és nem ismerhet nemzeti határokat.

Ha faktorizáljuk a felsorolt kérdéseket, egymástól jól elkülönülnek a politikai, a gazdasági és kulturális nacionalizmus klasszikus tételei, valamint a globális, minden nemzetet egyaránt foglalkoztató környezetvédelmi érzékenységet tükröző és a nemzetközi kommunikációt lehetővé tevő idegennyelv-tanulás szükségességét hangsúlyozó tételek.

Túl a nemzetállamon

A nemzetállami homogenizáció napjainkban válságba került. A nemzetté válás útján élenjáró államok devolúciója egyfelől a nemzet feletti föderatív típusú politikai és gazdasági integrációt hozta magával, másfelől a nemzetállami fejlődés által elfojtott, de lappangó regionális identitások újraéledéséhez vezetett. A nemzetállami fejlődés késői típusát képviselő országokban a homogenizációs hatások jelentős konfliktus-potenciált halmoztak fel az asszimilálatlan, ugyancsak nemzeti aspirációkat tápláló kisebbségekkel szemben. A globalizáció eredményeként egységesedő világpiac, a multinacionális gazdasági szervezetek, a nemzetközi politikai szervezetek, az elektronikus kommunikáció egész világot behálózó rendszere, a légiközlekedés kiterjedése és a migráció a világ valamennyi államát új helyzet elé állította. A „melting pot” ideológiája követhetlenné vált, a hagyományos vagy új kisebbségek a „távolsági nacionalizmus” és a diaszpóra-identitás erőit szabadították fel. Ezekre az erőkre a többségi társadalmak tagjai xenofóbiával, rasszizmussal, nyílt vagy rejtett diszkriminációval reagálnak.

Kérdőívünkben több kérdést tettünk fel, amelyek segítségével a többség–kisebbség viszonyokkal kapcsolatos attitűdöket, az asszimilációs kényszereket, a bevándorlással és bevándorlókkal kapcsolatos pozitív és negatív attitűdöket vizsgáltuk. A következő táblázatban négy kérdéssel kapcsolatos eredményeinket mutatjuk be. Két kérdés közvetlen módon mérte a xenofób potenciált. Az egyik kérdés a bevándorlói bűnözésre vonatkozott, a másik kérdés pedig azt a vélelmet kutatta, miszerint a

bevándorlók rontják a honos állampolgárok munkaerőpiaci pozícióit. A másik két kérdés esetében a tagadás minősül xenofóbnak: az egyik esetben a kérdés azt hangoztatta, hogy a bevándorlók révén a nemzet gazdasága gyarapszik, a másik kérdés pedig a kulturális gazdagodás lehetőségével társította a bevándorlást. Az állításokkal való egyetértést és nem egyetértést ötfokú skálákon mértük.

10. táblázat

Xenofóbia az egyes országokban (skálaátlag)

	bűnözés	munkaerő- verseny	gazdasági haszon	kulturális haszon
Oroszország	3,69	3,37	2,54	2,82
Lettország	3,53	3,45	2,39	2,68
Bulgária	4,22	3,91	2,13	2,80
Lengyelország	3,88	3,51	3,04	3,42
Csehország	3,81	3,18	2,16	2,54
Szlovákia	3,85	3,47	2,25	2,51
Magyarország	4,10	3,80	2,22	2,53
Szlovénia	3,56	3,59	2,61	2,84
Ausztria	3,66	3,02	3,19	3,24
Kelet-Németország	3,79	3,38	2,87	3,43
Nyugat-Németország	3,44	2,74	3,10	3,63
Hollandia	3,06	2,83	2,75	3,47
Svédország	3,59	2,49	2,77	3,71
Norvégia	3,83	2,64	2,49	3,32
Olaszország	3,64	2,88	2,44	2,99
Spanyolország	2,71	3,10	2,86	3,47
Nagy-Britannia	2,87	3,35	2,74	3,40
Írország	2,30	2,96	3,39	3,78
Kanada	2,52	2,62	3,59	3,92
USA	2,97	3,28	3,02	3,55
Ausztrália	2,86	2,96	3,54	4,07
Új-Zéland	2,82	3,13	3,36	3,84
Japán	3,80	2,26	3,16	3,41
Fülöp-szigetek	2,80	2,98	2,91	3,23

A posztoszocialista országok, valamint Ausztria, az NDK és Svédország lakóinak körében láthatóan elterjedt az a xenofób vélelem, hogy a bevándorlók egyúttal a bűnözés növekedésének okozói. Azokban az országokban, ahol már több évtizede zajló nemzetközi migrációs folyamatokhoz szokhattak hozzá a polgárok, ez a xenofób nézet kevésbé talál elfogadásra.

A posztszocialista országok lakóinak körében a bevándorlás okozta félelem összefügghet a rendszerváltás következményei által beszűkült munkaerőpiaccal is. Meg kell azonban említeni, hogy a posztszocialista országok nyomában ott találjuk Nagy-Britanniát és az Egyesült Államokat, ami arra utal, hogy a gazdasági motivációkból táplálkozó xenofób érzések e két országban is erősek.

Ami a bevándorlók által felhalmozott gazdasági hasznot illeti, a klasszikus bevándorló-országok körében az emberek ezt a szempontot láthatóan méltányolják. Németország esetét újra kiemeljük, mert jól látszik, hogy a gazdasági migrációhoz szokott nyugat-németek a bevándorlók révén elérhető gazdasági hasznot sokkal inkább méltányolják, mint a hermetikusan elzárt volt NDK polgárai.

A bevándorlás multikulturális pozitívumait leginkább az ausztrálok, a kanadaiak és az új-zélandiak ismerik el. Kelet-Európában a meglehetősen alacsony értékek gyakoriak, és egyedül a lengyelek képeznek kivételt.

A xenofób tünetegyüttes egyik vetületeként feltettük azt a kérdést, hogy a megkérdezettek általában véve pártolják-e vagy ellenzik a bevándorlást. Azt találjuk, hogy egészében véve (leszámítva Írországot, Kanadát és Spanyolországot) a mintába került valamennyi országban erős támogatást élvez az a nézet, hogy a bevándorlók számának növekedése nem üdvös, és különösen alacsony az érték Magyarországon, Bulgáriában, Lettországon, Csehországban, a két Németországban, Olaszországban és Nagy-Britanniában. Van azonban a bevándorlásnak egy külön minősített esete, és ez a politikai menedékjog. Amikor a kérdést úgy fogalmaztuk meg, hogy a beengedési hajlandóság csakis a politikai okokból üldözött külföldieket foglalja magába, szinte mindegyik országban lényegesen megnőtt a tolerancia szintje. Kiváltképp magas az engedékenység e tekintetben a két Németországban, ahol a kérdés idején még elevenen élhetett az újraegyesítést megelőző korszak emléke. Mindössze négy ország esetében látunk nagymértékű ellenállást a politikai menekültekkel szemben: Szlovéniában, Lettországon, Szlovákiában és a Fülöp-szigeteken. A három említett kelet-európai országban a politikai menekültektől való félelem a nemrég lezajlott és az adott országokat mélyen érintő elszakadási folyamatok migrációs következményeivel indokolható.

A xenofóbiához közvetve vagy közvetlenül kapcsolódó változók faktoranalízise azt mutatja, hogy a posztszocialista országok (ide értve a volt NDK-át is) számottevően különböznek a világ többi részétől. Az idegenellenesség legkisebb mértékben Írországra és Kanadára jellemző, amely két országot Ausztrália és Új-Zéland követi. Már a korábbi adatok elemzése kapcsán is felfigyelhettünk arra, hogy Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban, ha lassan és kevésbé nyílt formában is, kibontakozófélben van egy áramlat, amelynek szervező eleme az idegenellenesség. Az Egyesült Királyságban ez a tendencia a legnyilvánvalóbb, szemben az Egyesült Államokkal, az NSZK-val, Svédországgal és Hollandiával, ahol inkább csak lapang.

11. táblázat

Tolerancia és intolerancia

	bevándorlók	politikai menekültek
Oroszország	2,28	3,30
Lettország	1,82	2,24
Bulgária	1,78	3,34
Lengyelország	2,11	3,46
Csehország	1,84	3,54
Szlovákia	2,00	2,98
Magyarország	1,60	3,16
Szlovénia	2,06	2,44
Ausztria	2,20	3,90
Kelet-Németország	1,66	4,04
Nyugat-Németország	1,77	3,95
Hollandia	2,17	3,63
Svédország	2,04	3,72
Norvégia	2,15	3,66
Olaszország	1,85	3,15
Spanyolország	2,60	3,54
Nagy-Britannia	1,95	3,18
Írország	2,93	3,84
Kanada	2,68	3,60
USA	2,13	3,25
Ausztrália	2,23	3,05
Új-Zéland	2,26	3,19
Japán	2,61	2,99
Fülöp-szigetek	2,20	2,29

Típusok és tünetek

Kérdőívünk a nemzetközi összehasonlító empirikus szociológiai vizsgálatok tény-szerűen szűkreszabott keretei között igyekezett felmérni a nemzeti identitás egyes összetevőinek alakulását a világ 23 (+1) országában. Mint már említettük, bár az országok mintája véletlenszerűen alakult ki, a fejlett kapitalista és a posztoszocialista országok meglehetősen nagy számban voltak képviselve. Ebben a fejezetben arra a kérdésre keressük a választ, hogy az általunk operacionalizált változók segítségével meg lehet-e különböztetni a nacionalista identifikáció egyes típusait, és ha igen, akkor az egyes identifikációs minták eloszlása a vizsgált országokban mutat-e olyan különbségeket, amelyek visszavezethetők a már korábban tárgyalt nemzetfejlődési típusokra.

Klaszteranalízissel az alábbiakban felsorolt változók segítségével kialakítottuk a nemzeti identifikáció különböző mintáit:

- lokális,
- országon belüli (nemzeti)
- és kontinentális azonosulás;

- határon belüli
- és határokon túli mobilitási hajlandóság;
- lehatárolt
- és lehatárolatlan nemzeti kategorizáció;
- etnocentrizmus;
- a nemzeti szégyen elutasítása;
- a nemzeti büszkeség „lágy”
- és „kemény” igazolása;
- nemzetállami fetiszizmus;
- nacionalizmus,
- internacionális kommunikáció;
- xenofóbia-tolerancia.

A nemzetközi mintát klaszteranalízissel vizsgálva már a három klaszteres bontás is lényeges különbségekre hívta fel a figyelmet. Élesen elkülönült az idegenellenes, etnocentrikus, nacionalizmusra felettébb fogékony csoport, mellyel szemben a liberális, illetve nemzeti szempontból elidegenedett csoport is megkülönböztethető volt. Ezek a tendenciák azonban még markánsabban nyilvánultak meg akkor, amikor a fentebb tárgyalt változók segítségével a nemzetközi mintát öt fő válaszadói típus szerint különböztettük meg.

Utoljára marad hipotézisünk ellenőrzése. Ennek során először klaszterelemzés segítségével megvizsgáltuk, hogy a megélt nemzeti identitás eddigiek során tárgyalt mutatói milyen jellegzetes kombinációkban oszlanak el válaszadóink között. Az egyes kombinációkat a nemzeti elidegenedés és a negatív elhatárolódásból táplálkozó nemzeti azonosulás között elképzelt skála mentén hoztuk létre. Az elnevezések szükségképpen magukban hordozzák a túláltalánosítás veszélyét. Ennek tudatában nevezzük feltételesen az egyik pólust kozmopolitizmusnak és a másik pólust xenofóbiának. Ezt követően azt néztük meg, hogy az egyes reprezentatív nemzeti mintákban az egyes válaszadói csoportok milyen arányban oszlanak meg. A megoszlást táblázaton mutatjuk be.

A klaszterelemzés révén öt olyan csoportot különböztettünk meg, amelyek tagjai között a megélt nemzeti identitás általunk mért mutatói tekintetében érzelmi vagy eszmei rokonság mutatható ki.⁴ Mi jellemzi ezeket a csoportokat?

1. Xenofóbok (18%)

E csoport tagjai teljességgel magukénak vallják az „itt élned, halnod kell” parancsát. Migrációs hajlandóságuk minimális. Spontán pozitív érzelmi nemzeti kötődésüknek nincs alternatívája, nacionalizmus, etnocentrizmus és magas fokú intolerancia jellemzi őket. Hevesen idegenellenesek.

2. Kulturális nacionalisták (22%)

Ez a csoport az előző csoport szélsőségesebb változata. Azonosulásuk a szülőföldtől a kontinensig terjedő körök mindegyikére kiterjed. Pozitív és intenzív etnocentrizmus, magas fokú, kulturális eredetű nemzeti büszkeség és az idegenek-szel szembeni intolerancia jellemző rájuk. Xenofóbiájuk közepes mérvű.

3. Mérsékelt nacionalisták (20%)

Ez a csoport az előzőhöz mérten érzelmileg jobban azonosul a nemzettel, amelynek részeként érzi magát. Tagjai erősen kötődnek a helyhez, ahol élnek, és nemzetfelfogásuk inkább a kizáró, semmint a befogadó szempontokat részesíti előnyben. Következésképpen magas fokú etnocentrizmus jellemzi őket, amely a nemzeti szégyenérzet elutasításával párosul. Amikor a nemzeti büszkeség igazolásáról van szó, nem válogatnak a lehetséges érvek között. A nacionalizmus sem idegen tőlük, miként sérülékenyek a xenofóbiával szemben is.

4. Politikai nacionalisták (21%)

Ez a csoport erőteljes liberalizmust tanúsít, ami azt jelenti, hogy nemzeti elkötelezettségük alapvetően nyílt, toleráns és politikai jellegű. A csoport tagjait nem jellemzi a röghözkötöttség. A nemzeti társadalmat nyitott világgént fogják fel, feltételként szabva a politikai lojalitást. Az etnocentrizmus hiányzik a csoportból. Nemzeti büszkeségük elsősorban a gazdasági és politikai teljesítményekből ered. A nacionalizmus és a xenofóbia semmilyen formája nem jellemzi őket.

5. Kozmopoliták (9%)

Az előző négy csoport tagjaival szemben e csoport tagjai nem kötődnek földrajzi helyszínekhez, beleértve az országot is, ahol élnek. A nemzeti identitás meghatározása nem foglalkoztatja őket, legyen szó bármelyik ideológiai paradigmáról. Elvetik az etnocentrizmus és a nacionalizmus minden formáját. Az idegenséggel szemben attitűdjüket a nyíltság és a tolerancia jellemzi.

A következő táblázat azt mutatja, hogy az általunk vizsgált 23 országban (külön kezelve a volt NDK-t és NSZK-t) a fentebb felvázolt öt különböző csoport miként oszlik meg.

12. táblázat

A megélt nemzeti hovatartozás típusai a világ 22 országában (százalékban)

	xeno- föbök	kulturális nacio- nalisták	mérsékelt nacio- nalisták	politikai nacio- nalisták	kozmo- politák
Oroszország	23,5	42,6	6,9	5,4	21,6
Lettország	33,3	26,3	14,0	6,7	19,7
Bulgária	11,7	53,1	20,2	3,0	12,1
Lengyelország	24,0	32,0	13,5	8,9	21,5
Csehország	26,5	30,6	11,0	13,4	18,4
Szlovákia	26,4	24,5	9,0	12,3	27,8
Magyarország	13,2	32,0	41,3	5,1	8,4
Szlovénia	14,5	18,0	41,1	11,8	14,7
Ausztria	10,1	23,5	38,7	15,9	11,7
Kelet-Németország	18,9	21,0	9,5	16,4	34,2
Nyugat-Németország	10,2	10,6	14,6	27,2	37,4
Hollandia	12,9	4,3	16,8	47,0	19,0
Svédország	23,6	10,3	8,2	41,7	16,1
Norvégia	19,1	8,4	21,1	41,0	10,4
Olaszország	20,6	32,2	10,6	10,8	25,9
Spanyolország	9,3	15,0	42,3	8,7	24,7
Nagy-Britannia	27,7	20,0	12,1	16,3	23,8
Írország	11,9	34,4	24,6	11,4	17,7
Kanada	13,0	9,0	17,5	43,3	17,2
USA	24,3	19,3	21,5	24,2	10,8
Ausztrália	20,5	17,6	19,2	33,6	9,1
Új-Zéland	22,1	18,1	17,7	31,0	11,1
Japán	9,6	27,4	21,3	13,8	28,0
Fülöp-szigetek	21,6	21,9	30,7	3,8	22,1
átlag	18	22	20	21	19

A táblázat jól érzékelteti, hogy az egyes országok és országcsoportok jellegzetes képet mutatnak aszerint, hogy a nemzeti hovatartozás elképzelt skálájának egyes pontjait megjelenítő típusaink képviselői milyen arányban fordulnak elő. Hipotézisünk úgy szólt, hogy megpróbáljuk a jelenben „tetten érni” a nemzettéválás történetileg megkülönböztethető két fő típusát, tudván tudva, hogy az ideáltipikusan tételezett különbségek csak tendenciaszerűen létezhetnek. Elég egy pillantást vetni a táblázatra ahhoz, hogy a hipotézis érvényéről meggyőződhesünk. Látható, hogy túltreprezentált a kulturális nacionalistának nevezett csoport szinte valamennyi közép- és kelet-európai országban, ahol a nemzettéválás megkésve követte a nyugat-európai nemzetállamok kialakulását. Egyetlen kivétel Szlovénia. Másfelől az is látható, hogy Olaszországban és Írországban is az átlagnál gyakoribb e típus előfordulása, ami e két ország megkéssett nemzeti fejlődését jelezheti.

Szűcs Jenő szerint a nemzetképzés két fő európai típusa közötti földrajzi határ a Rajna volt. Miután Németország 1945-öt követően kettészakadt, nyugati fele az euroatlanti szövetség része lett, keleti fele pedig a Szovjetunió nyugatra előretolt bástyájává vált. A választóvonal ezáltal keletre tolódott, s az új határ az Elba lett. Eredményeink azt mutatják, hogy az Elbától nyugatra valamennyi országban a politikai nacionalisták aránya magas (Szűcs 1983).

Mérsékelt nacionalisták átlagon felül találhatók Magyarországon, Szlovéniában (és Spanyolországban). Figyelembe véve, hogy a kulturális nacionalisták aránya a két utóbbi országban viszonylag alacsony, ez azt jelenti, hogy ezek az országok elmozdultak a kulturális nacionalizmustól.

Elképzelt skálánk két szét szélső pólusának egyike a xenofóbia, a másik pedig a kozmopolitizmus. Egyik pólus esetében sem látjuk azt, hogy regionális szempontok érvényesülnének. A xenofóbok túltreprezentáltak Litvániában, aminek minden bizonnyal az az oka, hogy ebben az országban a hajdani szovjet határokon belülről származó, ám az új határokon kívül maradt migránsok a litván válaszadók szemében nem számítanak honosnak.

A közép- és kelet-európai országok közül a xenofóbia láthatóan legelterjedtebb Lengyelországban, valamint a volt Csehszlovákia utódországaiban, Nyugat-Európában viszont Nagy-Britannia vezet.

Ami a másik pólust illeti, látható, hogy Németországban legnagyobb a kozmopoliták aránya, ami arra utal, hogy a német válaszadók körében a leggyakoribb a nemzeti identitás minden formájával kapcsolatos szkepticizmus.

Nagy-Britannia esete is különös figyelmet érdemel, mivel ebben az országban oszlanak el legegyszerűsebben típusaink. Az Amerikai Egyesült Államok esete hasonló. Említésre méltó az is, hogy a két angolszász országban a xenofóbok aránya az átlaghoz képest magas.

Ausztrália, Új-Zéland, Kanada a fejlett nyugat-európai országokhoz hasonlóan a politikai nacionalisták dominanciáját mutatja.

A Fülöp-szigetek társadalmában a politikai nacionalizmusnak nincs társadalmi bázisa. A kép ahhoz hasonlít, amit Közép- és Kelet-Európában láttunk. E cikk kereteit természetesen meghaladná, ha arra a kérdésre keresnénk a választ, hogy mi a hasonlóság tényleges oka.

Összefoglalás helyett

Ebben a tanulmányban a nemzeti azonosulási mutatókat egyetlen független változó mentén, a nemzeti hovatartozás politikai-földrajzi keretek által határolt nemzeti társadalomban való tagsága szerint vizsgáltuk. Az eredmények azt mutatják, hogy a történelmileg posztulált egyes nemzetfejlődési típusok (politikai nacionalizmus, kulturális nacionalizmus, alkotmányos nacionalizmus) mentén egyes esetekben a várt gondolati és érzelmi különbségeket tapasztaljuk. Elemzésünk azonban azt is bebizonyította: amennyiben a nemzeti identitást a maga komplexitásában tekintjük, akkor az empirikusan tapasztalható különbségek ellentmondhatnak az a priori felállított történeti-politikai ideáltípusok alapján várható megkülönböztetéseknek. További feladat lesz annak kiderítése, hogy pontosan melyek is a nemzeti identitásnak

azok a dimenziói, melyek beleillenek a történeti-politikai ideáltípusokba, és melyek az egyes ideáltípusokat keresztbe metsző, esetleg más logika mentén tipizálható különbségek. Ugyancsak a további elemzések feladata lesz annak feltárása, hogy a nemzeti identitás empirikusan mérhető típusos változatainak meghatározói között milyen súllyal szerepelnek az egyes nemzeti társadalmak történelmében, politikai kultúrájában, sajátos hagyományaiban gyökerező értékek, és melyek a nemzeti változás ideologikus megkonstruálásában szerepet játszó, voltaképpen nemzetietlen társadalmi meghatározók, mint például az iskolai végzettség, a jövedelem, a strukturális helyzet. Megválaszolásra vár az az alapkérdés, hogy a nemzeti identitás tudata milyen mértékben és milyen keretekben támaszkodik a társadalmi létre.

Jegyzetek

- ¹ Magyarországon az első jelentős nemzetközi összehasonlító vizsgálatok Szalai Sándor (1978) és Hankiss Elemér (1982) nevéhez fűződik.
- ² Az ISSP keretében történő összehasonlító nemzeti identitás vizsgálat létrejöttében kezdeményező szerepet játszott Kolosi Tamás, aki az utóbb létrejött nemzetközi munkacsoportban és a teljes kutatási folyamat során a projectet megkülönböztetett figyelemmel követte. Segítségéért köszönetünket fejezzük ki. A vizsgálat megtervezésére és megvalósítására létrehozott ISSP kutatócsoport 1993-ban jött létre Max Haller vezetésével. Magyar részről a kutatócsoportban a jelen publikáció szerzőin kívül részt vett Róbert Péter és Sági Matild. Közreműködésükért ezúton fejezzük ki köszönetünket.
- ³ Oroszországban a kontinensközelség kérdése Európára vonatkozott.
- ⁴ A bevont változók mindegyike magas szignifikanciaszinten illeszkedett az eljárás során. A klasztercsoportok stabilak voltak, a végső iterációk száma 1, a klasztercentrumok távolsága mindössze ,0356 értékkel változott.

Felhasznált irodalom

- Anderson, B. 1983. *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso
- Apter, E.–W. Pietz 1993. *Fetishism as Cultural Discourse*. Ithaca. London: Cornell University Press
- Barth, F. 1969. (ed.) *Ethnic Groups and Boundaries*. Little Brown. Boston
- Berger, L.–Luckmann, T. 1975. *A valóság társadalmi megformálása*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Bhabha, H. 1993. Dissemination: Time, Narrative, and the Margins of the Modern Nation. In: Bhabha (ed.) *Nation and Narration*. London, New York: Routledge, 291–322.
- Bíró, G. 1995. *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest: Osiris

- Breuilly, J. 1982. *Nationalism and the State*. Manchester: Manchester University Press
- Cable, V. 1995. The Diminished Nation State: A Study in the Loss of Economic Power. *Daedalus*, Spring, 23–53.
- Csepeli, Gy. 1985. *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Budapest: Múzsák
- 1992. *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég
- Csepeli Gy.–Örkény A.–K. L. Scheppelle 1996. Acquired Immune Deficiency Syndrome in Social Science in Eastern Europe: The Colonization of East European Social Science. *Social Research*, (vol. 63) 2 (Summer), 487–510.
- Csepeli, Gy.–Örkény, A. 1996. Changing Facts of Hungarian Nationalism. *Social Research*, (vol. 63) (Spring), 1. 247–286.
- Csepeli Gy.–Örkény A.–Székelyi M.–Csere G. 1998. Jelentés a Tündérkertből. Romániai magyarok és románok nemzeti identitásmintái Erdélyben. In: Kolosi–Tóth–Vukovich (szerk.) *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 527–548.
- Eley, G. 1981. Nationalism and Social History. *Social History*, (vol. 6), 1, 83–107.
- Gombár Cs. 1996. Mire ölünkbe hullott, anakronisztikussá lett. Magyarország szuverenitásáról. In: *A szuverenitás káprázata*. Budapest: Korridor
- Helgerson, R. 1992. *Forms of Nationhood*. The Elizabethan Writing of England. Chicago: University of Chicago Press
- Horowitz, D. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Los Angeles: University of California Press
- Hroch, M. 1985. *Social Preconditions of National Survival in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kish, L. 1993. *Multinational Survey Designs*. Ann Arbor. Kézirat.
- Kolosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. (szerk.) 1998. *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 527–548.
- Lázár G. 1983. *A magyar lakosság politikai-történelmi tudata a közvélemény-kutatások tükrében*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Marshall, T. H. 1973. *Class, Citizenship, and Social Development*. Westport: Greenwood Press
- Molnár G. 1995. Az új Leviatan jogara alatt. *Magyar Hírlap*, október 13.
- Oschlies, R. 1992. A nacionalizmus veszélyei Kelet-Európában. *Európai Szemle*, (3. évf.) 2, 77–88.
- Örkény A. 1997. *Hétköznapok igazsága*. Budapest: Új Mandátum
- Rothschild, J. 1989. *Return to Diversity. A Political History of East Central*

